

U sastavu seljaštva moglo se primijetiti postepeno stvaranje uvjeta za formiranje klasa buržoaskog društva. U 50—70-tim godinama znatno se ubrzao i pojačao proces socijalnog raslojavanja seljaštva i nastanka triju osnovnih slojeva: bezemljaša i seljaka s malo zemlje, srednjih i bogatih seljaka. To se raslojavanje vršilo među slobodnim i među zavisnim seljacima. Ipak, formiranje slobodnog buržoaskog seoskog vlasništva bilo je krajnje otežano i usporeno čitavim sistemom pravno-posjedničkih zemljišnih odnosa. Golema većina seljaka — kmetova i slobodnih — imala je malo zemlje.

Na kraju autorica zaključuje da se tokom 50—70-ih godina XIX st. pojavljuju dvije tendencije u razvitku feudalnih posjeda. S jedne strane nastojanje feudalaca da se oslobode kmetskih odnosa povećavajući svim sredstvima površinu beglugskih zemalja. S druge strane nastojanje feudalaca da pretvore beglugske zemlje u kmetske, za što je postojala pravna mogućnost na osnovu zakona iz 1858. Feudalci zatim povećavaju kuluk koji postoji i nastoje ga uvesti na nova poljoprivredna područja. Ukazujući na borbu tih dviju tendencija, autorica potcrtava da je feudalno-kmetški sistem zauzimao još 50—70 godina XIX st. glavno mjesto u proizvodnim odnosima. Pravna mogućnost da se ponovo stvori feudalno zavisno seljaštvo, zajedno s povećanjem kuluka seljaka koji se uvodio na preostalim beglučkim zemljama, svjedoči — prema mišljenju autorice — o postojanju srednjovjekovnih norma u Bosni i Hercegovini, o arhaizmu i veoma konzervativnom putu razvitka agrarnih odnosa u poređenju s drugim pokrajinama evropske Turske.

Ne ulazeći u kritiku referata Danilove, čini nam se da njena terminologija nije uobičajena kad se govori o turskom feudalizmu. Feudalno zemljišno vlasništvo zove se timar, a feudalci spahije. Poslije čiflučenja javlja se čifluk-sahibija, na njegovim posjedima rade čifčije. Postoji dakle određena terminologija koja se upotrebljava prilikom raspravljanja o turskom timarskom feudalnom uređenju. Turski timar nije isto što i zapadnoevropsko leno, niti je spahija identičan s feudalcem, premda postoje sličnosti i istovetnosti s obzirom na to da se radi o manifestacijama feudalnog društva kao takva. Zbog toga riječi seljak i zavisno i slobodno seljaštvo imaju određeni posebni status u timarskom uređenju i onom koje slijedi, tj. više manje tačno se zna što znači seljak kao takav, a što, npr., čifčija.

Josip Lučić

GEORGIJE OSTROGORSKI, SERSKA OBLAST POSLE DUŠANOVE SMRTI,
Pos. izd. Vizantološkog instituta 9, Beograd 1965, str. 171.

Česti su primjeri događaja, ličnosti ili perioda iz prošlosti koji su privukli pažnju historičara više zbog svoje zanimljivosti, pitoresknosti ili zbog brojnosti i pristupačnosti dokumentacije, nego zbog stvarne važnosti tih događaja, uloge tih ličnosti ili značaja tih perioda. Slučajeva gdje je jedan, s historijske tačke gledišta, sitan događaj ili ličnost postao predmet niza rasprava, ili čak i knjiga, prasto zato što je o tome postojalo obilje dokumentarnog materijala, ima dosta i u našoj i u svjetskoj historiografiji. Drukčiji je i mnogo rjeđi slučaj, da se netko upusti u istraživanje događaja i perioda, o kojima je sačuvana građa oskudna i teško pristupačna. To je mučan i često nezahvalan posao, jer je iz takve građe tim teže ne samo osvijetliti događaje, nego i dokazati važnost i značaj istraživane problematike. No, kada u tome uspije, satisfakcija autorova tim je potpuniya, a naš dug prema njemu tim je veći.

Profesor Georgije Ostrogorski je upravo to učinio: upustio se u ispitivanje jednog relativno tamnog perioda srpske prošlosti, čije značenje daleko prelazi gra-

nice srednjovjekovne Srbije. Radio je na osnovu komplicirane i dosta jednostrane građe, pretežno porijeklom iz arhiva svetogorskih samostana, a ipak je dao djelo, koje bogatstvom svog sadržaja, dubinom i suptilnošću analize, oštroomnošću i svestranošću sinteze nesumnjivo mora zauzeti mjesto prvoklasnog uzora kako treba raditi da bi se, iz oskudne građe, postigli maksimalni rezultati.

Za sve one koji poznaju prethodne radove prof. Ostrogorskog, izvanredni metod i sjajni rezultati, koje će sresti u ovoj knjizi, neće biti iznenađenje. Pa ipak, treba navesti bar neke od tih rezultata da bi se vidio sav značaj ovoga djela. Poslije kratkog uvoda u kojem se osvrnuo na izvore i dosadašnju historiografiju o Serskoj oblasti poslije raspadanja Dušanovog carstva, autor se najprije zadržao na rasvjetljavanju odnosa i uloge cara Uroša i kralja Vukašina, carice Jelene i despota Jovana Uglješe u Seru. On konstatira da se Serska oblast nije otcijepila od srpske države odmah po Dušanovoj smrti. Neko vrijeme su i tu priznavana prava mladog cara Uroša, iako on stvarnu vlast nije ovdje imao.

Uprava carice Jelene u Seru trajala je od smrti cara Dušana pa do augusta ili septembra 1365. kada je vlast preuzeo despot Uglješa. Profesoru Ostrogorskom je uspelo ne samo odrediti tačnu kronologiju promjene u upravi, nego i pokazati da Uglješa nije došao u Seru na vlast putem uzurpacije. Autor se, u vezi s tim, morao upustiti u vrlo važna rasmatranja o položaju i ulozi Vukašina Mrnjavčevića na dvoru cara Uroša i u Srbiji uopće. Zaključak njegove pronicljive analize raspoloživih dokumenata i srednjovjekovnih pravnih koncepcija o vlasti je taj da je Vukašin dobio kraljevsku titulu augusta ili septembra 1365. od cara Uroša kao njegov savladar a da je u isto vrijeme Uglješa dobio despotsku titulu zakonitim putem od istog cara. Prema tome, napokon su oborena odavno prihvaćena mišljenja o uzurpaciji vlasti od strane braće Mrnjavčevića, jednog na carskom dvoru, a drugog u Seru.

Ostrogorski naglašava tijesnu povezanost u radu dvojice braće Mrnjavčevića još i prije nego što su dobili svoje visoke titule kao i poslije toga. Upravo taj paralelizam i ta saradnja naveli su autora na preispitivanje shvatanja o teritorijalnim odnosima Vukašinovih i Uglješinih oblasti. I tu je prof. Ostrogorski došao do novih i vrlo važnih rezultata, koji u mnogočemu bitno mijenjanju dosadašnja mišljenja. Prije svega, on je utvrdio da je Uglješina Serska država obuhvatala na sjeveru oblast Melnika a na zapadu velika područja na desnoj obali rijeke Strume, a ne samo na njenoj lijevoj obali, kako se dosada držalo. Prema tome, zapadna granica Serske države nije bila na Strumi nego čak nešto zapadnije od Vardara i u neposrednoj blizini Soluna. To znači da su teritorije kralja Vukašina i despota Uglješe bile u direktnom dodiru i da ih, do Maričke bitke, nije odvajala nikakva teritorija braće Dejanovića, ili neka druga, kako se dosada smatralo. Štoviše, Ostrogorski je sklon mišljenju da prave granice između teritorija dvojice Mrnjavčevića nije bilo i ističe da je veza između braće »bila mnogo jača nego što se dosada mislilo« (25).

Nisu ništa manje važni ni zaključci do kojih je prof. Ostrogorski došao procuvavajući istočne granice Serske države. Ispravljajući dosadašnja shvatanja, on dokazuje da su u doba cara Dušana sve teritorije do rijeke Meste bile pale u ruke Srba, a da su u doba Uglješe granice Serske države pomaknute znatno istočnije, sve do jezera Poru (Buru). Ali osim malih dijelova, te granice nisu nikada obuhvatale i rodopsku oblast i Voleron do rijeke Marice, kako su smatrali neki historičari. Pošto su osmanlijski Turci, s druge strane, šezdesetih godina XIV st. već bili prodrli u oblast Volerona, pomjerenje serske granice prema istoku u doba Uglješe dovelo je do uspostavljanja zajedničke granice između njegovih i turskih teritorija dosta prije bitke na Marici. Taj rezultat istraživanja prof. Ostrogorskog vrlo je važan za razumijevanje one Uglješine politike koja će ga, na kraju, odvesti i u smrt u Maričkoj bitci.

Ostrogorski se osvrnuo i na pitanje političke pripadnosti Svete Gore i cijele Halkidike u ovo doba, o čemu su u našoj historiografiji dosada preovlađivala drukčija mišljenja, nego u stranoj. Naime, dok su strani historičari gotovo bez iznimke držali, iako bez dokaza i bližeg ulaženja u taj problem, da je Dušan osvojio ne samo Svetu Goru, nego i cijelu Halkidiku, sve do pred Solun, dotle su naši istraživači smatrali, prihvatajući Jirečekovo gledište, da je Dušan zauzeo samo istočne dijelove Halkidike, s poluotocima Atos i Longos, a da je ostala teritorija i dalje bila u rukama Bizanta. Na osnovu pažljive analize bizantskih povelja, međutim, Ostrogorski sasvim uvjerljivo pokazuje da se cijela Halkidika, uključujući i njen zapadni dio, nalazila najprije pod vlašću cara Dušana, a zatim despota Uglješe.

Prelazeći, dalje, na etničke probleme na teritoriju Serske oblasti, autor — iako podvlači da nije stručnjak i da se ne može upuštati u lingvistička ispitivanja — donosi ipak mnoga izvanredno dragocjena metodološka i suštinska zapažanja. Istražujući, najprije, lična imena iz sačuvanih dokumenata, a zatim toponomastički materijal i uzajamno povezujući rezultate ovih ispitivanja; prof. Ostrogorski zaključuje »da je u XIV veku slovensko stanovništvo bilo vrlo mnogobrojno u istočnoj Makedoniji« (56), naročito u sersko-strumskoj oblasti, a manje na Halkidici.

Autor se, zatim, pozabavio ekonomskim životom Serske oblasti. Šteta je što tu nije mogao više da nam saopći o privredi gradova. Kako izvorni materijal, koji se sačuvao, potiče, pretežno, iz samostana, o gradovima se u toj građi govori tek tu i tamo. Autor je, ipak, i te oskudne podatke pažljivo prikupio i analizirao. Mnogo opširnije je njegovo izlaganje o poljoprivredi i prilikama na selu, gdje su vladali »tipično feudalni odnosi« (59). Spomenimo da, pored zemljoradnje, ima tu dosta riječi o vinogradarstvu, pčelarstvu i dr., a napose su zanimljiva autorova izlaganja o ribarstvu, za koje on jasno pokazuje da je igralo vrlo značajnu ulogu u ekonomici svetogorskih samostana i cijele Serske oblasti. Ostrogorski, također, ulazi u razmatranje problema rudarstva u toj oblasti, koje je, po njegovoj ocjeni, zauzimalo važno mjesto u privredi Uglješine države i davalo toj državi prihode koji su se s vremenom povećavali.

Uređenje Serske države zasnovano je na bizantskom sistemu, koji je u tim krajevima već vjekovima postojao. Prof. Ostrogorski vrlo kategorički kaže da »svi elementi javnog života ostaju vizantijski. U državnoj i crkvenoj upravi svuda rade i dalje točkovi uhodane vizantijske administrativne mašine. Zvanično i dalje gospodari grčki jezik... Struktura ove države je vizantijska, vizantijska je i cela njena terminologija... A i ideološki, senka Vizantije nadvija se nad »stranama grčke zemlje' kroz celu epohu srpske vlasti« (80). Ali autor ističe i to, da u doba srpske uprave dolazi i do promjena, jer, kako on tačno kaže: »Još niko nije ratovao i osvajao da bi u osvojenim oblastima sve ostalo onako kako je bilo« (103).

Od posebnog interesa i važnosti jesu zaključci Ostrogorskog o odnosima između Serske države i Bizanta. Uglješa vlada potpuno nezavisno, ali veze između teritorija pod njegovom vlašću i bizantinskih oblasti i ustanova vrlo su prisne. Opširna i svestrana analiza dokumenata o radu sudova u Serskoj državi potvrđuje ovu bliskost, a sudski akti su upravo oni koji daju najviše materijala za proučavanje uređenja Serske oblasti. Pisac je uspio pred nama oživjeti postojanje i rad niza sudskih ustanova u Serskoj državi, a osim toga i ustanove kefalije, senata i dr. No on je pažljivo i duboko proučio i rad crkvenih ustanova Serske oblasti — Serske mitropolije i Svete Gore, pa je i tu došao do mnogih sasvim novih pogleda i zaključaka. Jedan takav zaključak je, na primjer, da srpski uticaj na Svetoj Gori nije opao poslije Dušanove smrti, kako se obično mislilo, nego da je, naprotiv, u Uglješinoj državi značenje Svete Gore i srpskog elementa na njoj još i poraslo.

No proučavanje crkvenih ustanova, isto kao i ranije istraživanje svjetovnih, navodi autora na slične zaključke o tijesnim vezama između oblasti pod srpskom i onih pod bizantskom vlašću. Ističući složenost tih odnosa, Ostrogorski naglašava da je »stvarnost puna protivrečnosti, i nije zadatak historičara da ih usklada i prikriva prividno logičnim kombinacijama, već da ih uočava i ističe« (119). Kako srpski, tako i grčki dokumenti dokazuju postojanje bliskih veza između ljudi i ustanova, najprije u Dušanovu carstvu, a onda i u Serskoj državi, i onih u Bizantu. Istraživanja Ostrogorskog, izvanredno suptilna i dalekosežna za poznavanje srpsko-bizantinskih odnosa u cjelini, vode pisca do ocjene da je u grčkim područjima, koja je Dušan osvojio, a gdje je kasnije Uglješa vladao, »karakteristično izvesno dvojstvo vlasti. Ove oblasti nalaze se pod neposrednom vlašću srpskog vladara i ova se vlast priznaje i poštuje. Ali i predstava o vrhovnim pravima vizantijskog cara ostaje živa i dolazi do izražaja na vrlo neposredan način« (123). Ipak, usprkos takvom stanju, Ostrogorski ne zaboravlja napomenuti i to da su postojali i antagonizmi između Srba i Grka, naročito u crkvenim krugovima, što se vidjelo poslije propasti Serske države.

O samoj toj propasti, tj. o bitci na Marici, prof. Ostrogorski, s pravom, govori vrlo malo, jer je o njoj već vrlo mnogo pisano i problemi vezani neposredno za samu bitku ili su već raščišćeni, ili se uopće ne mogu raščistiti. Međutim, autor se dulje zadržao na periodu koji je prethodio Maričkoj bitci i na pripremama za taj sukob. Pri tom je, opet, finim i svestranim pretresanjem relativno malo-brojnih podataka, uspio na nov način sagledati mnoge pojave. To se napose odnosi na kronologiju i značaj prokletstva koje je carigradski patrijarh Kalist bio bacio na srpskog cara i crkvu nakon proglašenja srpske patrijaršije od strane Dušana. Po mišljenju Ostrogorskog, to prokletstvo bačeno je najvjerojatnije već 1350. u vezi sa Kantakuzinovom kontraofanzivom, i ono je promašilo svoj cilj, a crkveni rascjep, u cjelini gledajući, imao je mnogo manji značaj i odjek u srpsko-grčkim crkvenim i drugim odnosima, nego što se dosada mislilo. Pomirenje srpske i bizantinske crkve, na čemu je Uglješa naročito nastojao, poslužilo je kao priprema za političke razgovore, koji su imali dovesti do zajedničke akcije protiv Turaka. jer tursku opasnost već su neposredno i teško osjećali kako Grci, tako i Srbi.

Uglješa je bio toga svjestan i njegova djelatnost trebala je ne samo zaustaviti tursko širenje, nego i izbaciti Turke sa Balkana. No jedini koji mu se u tome pridružio bio je njegov brat, kralj Vukašin. Međutim, prof. Ostrogorski vrlo tačno ističe da Vukašinovo učešće — s obzirom da je sada jasno da je on bio savladar cara Uroša i stvarni upravljač cijele Srbije — znači da su bile pokrenute snage cijele Srbije, a ne samo Vukašinove oblasti. Zato bitka na Marici nije, kako se dosada držalo, samo bitka braće Mrnjavčevića i njihovih snaga protiv Osmanlija, nego događaj mnogo šireg značenja, pa je zato »dalekosežnija i historijska odluka koja je u bici na Marici pala, veća je i težina maričke katastrofe« (140).

Za razliku od većine naših historičara, koji su, dobrim dijelom i pod uticajem narodne tradicije, stavljali naglasak na bitku na Kosovu 1389. i njoj pripisivali presudni uticaj na srpsku i širu balkansku historiju, Ostrogorski vrlo odlučno ističe da je Marička bitka bila »najveća i najdalekosežnija pobjeda Turaka pre 1453. Njen prvi rezultat bio je slom Serske države, njene dalje posledice propast svih balkanskih država« (143). Stranice koje je autor napisao o događajima neposredno posle 1371. kao i sve ono što se zna o daljim zbivanjima nesumnjivo u potpunosti podržava takvu ocjenu Maričke bitke.

Ostrogorski je zaključio svoju knjigu sa dva manja ekskursa: u prvom je dokazao da su dva istaknuta Bizantinca, koji su poslije smrti cara Dušana vodili uspješne borbe protiv Srba, veliki stratopedarh Aleksije i njegov brat veliki primikirije Jovan, bili sinovi velikog domestika Dimitrija Paleologa i Ane Kanta-

kuzine; u drugom, autor pomjera datum turskog osvajanja Kumucine-Džumul-džine, u oblasti Volerona, iz 1361/62, kako se dosada uzimalo, u 1364/65.

Bilo bi zaista nemoguće navesti sve krupne i sitne novine, dopune i razjašnjenja u činjenicama i shvatanjima, koje ova knjiga Georgija Ostrogorskog unosi u našu, bizantinsku i općebalkansku historiografiju. Moglo bi se reći da gotovo svaka stranica donosi nešto novo, a često jedna napomena ispod teksta rješava pitanje, oko kojeg su se dugo lomila koplja. Izgledalo bi, na prvi pogled, nemoguće izvući više od nekoliko zaključaka iz dokumenata kojima je autor raspolagao. Dosadašnji istraživači, ukoliko su se pozabavili ovim periodom i ovom građom, uglavnom su se i ograničavali na mali broj tvrdnji i zaključaka. Zato je ovo doba i ostalo u srpskoj historiji i historiografiji dosta tamno, a u narodu poznatije po tradiciji iz narodnih pjesama, nego po rezultatima rada mjerodavnih naučnika. Knjiga prof. Ostrogorskog u potpunosti je izmijenila ovu situaciju. U rukama velikog majstora svaki, i najsitniji, naoko beznačajan podatak, dobio je svoju pravu težinu i svoje dobro odmjereno mjesto. Visoki kvaliteti u metodu rada idu u ovom dijelu skupa s izvanredno važnim suštinskim rezultatima. Mi smo samo neke od njih pokušali prikazati, a bezbroj drugih smo morali propustiti, u nadi da će i ovoliko biti dovoljno da potakne sve naše stručnjake da ovu izvrsnu knjigu pročitaju.

Ako bismo htjeli ovaj prikaz zaključiti jednom rečenicom koja bi knjigu rezimirala, možda bismo to najbolje mogli učiniti pozajmljujući jednu misao samog autora: »Istorija Serske države opovrgava mišljenje da je na teritoriji Srpskog carstva, posle smrti njegovog osnivača, svuda zavladao rasulo i da je sve išlo nizbrdo« (80). Ostrogorski je to obilno dokazao. I mnogo više od toga.

Bariša Krekić

TRI BIOGRAFIJE O B. MUSSOLINIJU

LAURA FERMI, MUSSOLINI, Chicago-London 1961, str. 477. — CHRISTOPHER HIBBERT, BENITO MUSSOLINI, London 1962, str. 367. — IVONE KIRKPATRICK, MUSSOLINI. Study of a Demagogue. London 1964, str. 669.

Spomenuti engleski biografi Benita Mussolinija jedva donose nešto novo. Oni ponavljaju jedno te isto, jer, čini se, počinju i završavaju s jednom te istom slikom »Duce-a« kakvu je ostavio Ciano. Prvi dio ovih triju biografija bavi se Mussolinijem od njegovih mladih dana do marša na Rim, što se uglavnom bazira na Mussolinijevoj autobiografiji i podacima koje su ostavili njegovi intimni poznavaoци kao Rachele, Sarfatti, Balabanoff i drugi. Biografi posvećuju naročitu pažnju psihološkoj interpretaciji godina u kojima se Mussolini formirao.

Laura Fermi, Talijanka koja je do 1938. živjela u Italiji, pokušava da nađe kompromis između svojih impresija o »legendarnom Duce-u« i biografskog materijala koji je bio objavljen poslije njegove smrti. Ona priznaje da je njena slika o Duce-u bila u mnogom iskrivljena. Ona također priznaje da Duce nije nikada prihvaćao nikakve teorije niti formule, nego samo akciju; tvrdio je da su filozofske sheme sterilne, zapreka slobodi. On je od svog oca i od Romagne naslijedio smisao za akciju i egocentričnost. Naslijedio je sklonost za marksizam, ateizam i buntovnost, temelje na kojima je gradio, temelje koji su postali jači i čvršći kada je u svojoj okolini i u knjigama našao potvrdu i izraz svojih vlastitih impulsa. Kako se postepeno upoznavao s brojnim strujama međunarodnih kretanja, koja su bila čvrsto isprepletana, živopisni anarhizam, što je bio urođen njemu, sinu Romagne, izgubio je

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.